

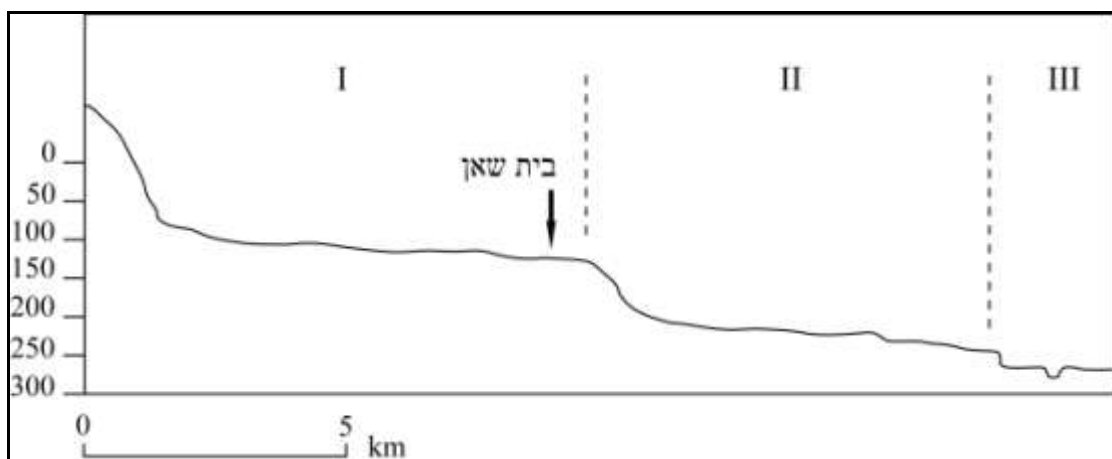

אמר ריש לקיש: "גן עדן אם בארץ ישראל הוא – בית שאן פתחו" (עירובין יא, עג).

תכנית אב לפיתוח נופי בירדן הדרומי אתרי עתיקות

רקע גיאוגרפי

תחום התכנית המוצעת היא רצועה צרה ומאורכת יחסית (כ-10 × 27 ק"מ) שמהווה חלק מבקעת הירדן הדרומית שבין הכנרת לים המלח. ככזה, כולל תחום התכנית מאפיינים אקולוגיים ויישוביים-היסטוריים שמאפייניים את שני עברי בקעת הירדן לאורכה. בקעת הירדן על שני עבריה מתאפיינת בטופוגרפיה ייחודית שעיקרה שתי מדרגות: העליונה היא כיכר הירדן (ע'ור בערבית) והתחתונה היא גאון הירדן (זור בערבית), בה זורם הירדן הירדן. למרות הדמיון הבסיסי הזה יש שוני ניכר בין צדו המזרחי של הירדן לצדו המערבי. הע'ור הירדני מהווה רצועה הומוגנית למדי ברוחב משתנה של 2–7 ק"מ. לעומת זאת הע'ור הישראלי משנה את אופיו מנהריים ועד ים המלח. החלק שמצפון לבקעת בית שאן דומה בעיקרו

חתך טופוגרפי ממערב למזרח בבקעת בית שאן. I המדרגה העליונה (מור בערבית), II המדרגה התיכונה, כיכר הירדן (ע'ור בערבית), III המדרגה התחתונה, גאון הירדן (זור בערבית).

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

לע'ור הירדני. אולם, בקעת בית שאן שבין חמדיה בצפון למחולה בדרום היא אזור נרחב שרובו ככולו משתרע על פני הע'ור הישראלי. זהו שטח יוצא דופן בהיקפו לאורך בקעת הירדן הדרומית אשר יש לו מאפיינים אקולוגיים ייחודיים ובהם שפע של מעיינות, קרקע פוריה וטופוגרפיה נוחה שהפכו אותו לאזור נושב ופורה, וחולייה מקשרת בין מזרחה של ארץ ישראל למערבה, שבה עברו דרכים חשובות למן העת העתיקה (דרך הים) ועד לעת החדשה (הרכבת החיג'זית). אין פלא כי במקורות היהודיים נאמר על בקעת בית שאן: "גן עדן אם בארץ ישראל הוא – בית שאן פתחו" (עירובין יא, עג).

גאון הירדן (הזור), גשר הישנה, מבט לדרום.

מדרום לבקעת בית שאן, בקטע שבין מחולה למוצא ואדי פארעה, הופך הע'ור לרצועה צרה שרוחבה אינו עולה על 2 ק"מ אשר נוצרת בשל קירבתם של המדרונות המזרחיים של הרי השומרון. מדרום למוצא ואדי פארעה מתרחב הע'ור המערבי עד ל-7-8 ק"מ, בואכה יריחו וים המלח. אולם, בעוד שתחום תכנית האב נהנה מהמעיינות הרבים של בקעת בית שאן וכמות משקעים ממוצעת סבירה, הרי הקטע שבין מחולה לים המלח נתון להשפעות שנגרמות מקירבתם של הרי השומרון ומהפרשי הגבהים שבין פסגותיו (למשל, ג'בל טמון 540 מ' מעל פני הים) לבין בקעת הירדן (200- עד 300- תחת לפני הים), אשר יוצרות את האפקט של 'מדבר בצל גשם'. להיבט אקולוגי זה הייתה השפעה מכרעת על התפתחותם של יישובים ודפוסי התיישבות בעת העתיקה לאורך המקטעים הנזכרים של בקעת הירדן הדרומית משני עבריה.

כיכר הירדן (הע'ור), מראה מבית שאן.

הרקע היישובי-ארכיאולוגי

ייחודה האקולוגי והטופוגרפי של בקעת בית שאן הביא לכך שזהו אחד האזורים שהיו מיושבים בצפיפות ובאינטנסיביות רבה בעת העתיקה בארץ בכלל, ובבקעת הירדן הדרומית בפרט. צפיפות אתרי העתיקות בתחום תכנית האב היא של למעלה ממאה אתרים על שטח של כ-270 קמ"ר. זהו מקדם צפיפות גדול למדי שבא לידי ביטוי בשני טיפוסים עיקריים של אתרים:

1. תלים רבים אשר כל אחד מהם מייצג מעצם טבעו רצף יישובי ארוך שעיקרו נמשך באלף השני והראשון לפנה"ס. לתלים נוכחות בולטת בנוף ולהם פוטנציאל "תיירותי" מסוים. בין התלים הרבים ניתן למנות את מקבץ התלים שליד קיבוץ גשר (תל זן, תל שושן, חרבת יקוש) ומקבץ התלים ליד כפר רופין (תל ערטל, תל קטף, תל כרפס) ועוד.
2. אתרים שאינם תלים בהם התקיימו יישובים כפריים-פסטורליים. לאתרים אלה אין נוכחות בנוף וכמעט כולם נמצאים בשטחים מעובדים. אחת התקופות בהן בולט מאפיין יישובי זה היא התקופה הכלקוליתית (האלף הרביעי לפנה"ס), למשל אתר שמשתרע על פני עשרות דונמים בשדות שממזרח לנווה אור. לאתרים אלה חשיבות היסטורית וארכיאולוגית רבה, אך בלא חפירה ארכיאולוגית, אין בהם ענין לציבור הרחב. יש לציין כי צפיפות היישובים נמשכת גם ממערב לתחום התכנית וניכרת בשטח המדרגה העליונה של בקעת בית שאן, באזור שמשתרע מבית שאן ועד לעין חרוד (למשל, תל יששכר, בית שאן, חר' מגדע, בית אלפא, תל שוכה, תל יוסף הישנה). אם נצרף את מנין האתרים

תל נישא, מראה ממערב.

בשטח זה לאתרים הנמנים בתחום התכנית, הרי צפיפות היישובים הקדומים באזור עולה עוד יותר. מבין האתרים הללו ראוי לציין את מונחתה (ליד נווה אור), שם נחשפו שרידי כפר מהתקופה הניאוליתית והכלקוליתית; תל בית שאן, שבו עמדה מצודה מצרית במאות ה-16–11 לפנה"ס ואת תל רחוב שהוא הגדול בתלי האזור ובו הייתה בירת העמק בתקופת המקרא. שני אתרים האחרונים נחפרו באינטנסיביות רבה בשנים האחרונות. אתר בעל חשיבות מקומית, ארצית ואף בינלאומית הוא בית שאן-סקיתופוליס שהייתה העיר המרכזית באזור, למן התקופה ההלניסטית ועד לתקופה המוסלמית הקדומה. לעיר זו היה מעמד חריג בהיותה בתקופה הרומית הבירה של ברית ערי הדקפוליס שתשע מהן היו בעבר הירדן המזרחי ורק בית שאן ממערבו. עוד יש לציין את רשת הכפרים היהודיים שהתקיימו בעמק בתקופה הרומית והביזנטית (תקופת המשנה והתלמוד) ששרידי בתי הכנסת של מקצתם התגלו בבית אלפא, מעוז חיים, תל מנורה (ע"י טירת צבי) ורחוב. החאן והגשר באתר גשר הישנה מייצג בצורה נאה את מערך הדרכים והגשרים באזור בתקופה הממלוכית (המאה ה-14 לספירה).

ראוי לציין הוא היחס בין יישובי העמק (שעיקרם בתחום התכנית שלנו) לבין העיר בית שאן (שמחוץ לגבולות התכנית). יחס זה מתאפיין במעין 'מצב והיפוכו' אשר ניכר בשתי תקופות עיקריות: בתקופת הברונזה המאוחרת (המאות ה-15–11 לפנה"ס) בית שאן שימשה את השלטון מצרי שהושיב בה חיל מצב ממנו נמצאו מקדשים ומבני ממשל שאת שרידיהם ניתן לראות בתל בית שאן. לעומתה העמק כולו היה מיושב בצפיפות ביישובים כנעניים שהעיר

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

רחוב (תל רחוב) היתה בירתם. באופן דומה היתה בית שאן בתקופה הרומית-ביזנטית (המאות ה-1 לפנה"ס–המאה ה-6 לספירה) בירת הפרובינציה השנייה של שלטון הרומי (פלסטינה סקונדה), שנקראה אז סקיתופוליס. זו היתה עיר פאגאנית ואחר כך נוצרית שאת שרידיה רואים כיום בגן הלאומי. לעומתה העמק היה מיושב ברובו הגדול בכפרים יהודיים שזהותם ניכרת בשרידי בתי הכנסת העתיקים שהתגלו בעמק במרוצת השנים.

פסל הדריאנוס שנמצא בתל שלם

הגשר הצלבני-ממלוכי באתר גשר הישנה.

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

אתר שער הגולן. מימין מראה כללי, משמאל צלמית פריון.

בנוסף לאתרים אלה יש לציין שלושה אתרים חשובים הסמוכים לקצה הצפוני של תחום התכנית. האחד הוא האתר הפרהיסטורי בעובדייה שבו התגלו שרידים מהתקופה הפליאוליתית התחתונה (לפני 1.2–1.5 מליון שנים לערך), בה החלה נדידת האדם הקדמון מאפריקה לעבר אסיה ואירופה. האתר השני הוא 'שער הגולן' ובו שרידי כפר נרחב מהתקופה הניאוליתית והכלקוליתית והשלישי הוא המבצר הצלבני 'בלוואר' בכוכב הירדן.

לעומת עוצמת היישוב שמאפיינת את בקעת בית שאן, ניתן להבחין כי צפיפות האתרים והאינטנסיביות היישובית באזור שממחולה עד ים המלח קטנות יותר. נראה שירידה זו קשורה לתנאים האקולוגיים הקשים יותר באזור זה, שהיה נתון לאפקט 'המדבר בצל גשם'. מבין האתרים בתחום הזה ראוי לציין את תל חמה בצפון הבקעה, מקבץ האתרים הפרהיסטוריים בסביבת מושב גלגל והאתרים בסביבות יריחו: תל יריחו, ארמונות הורדוס וארמון הישאר. ממזרח ליריחו, סמוך לקאסר אל-יהוד, משתרע אזור המכונה 'ארץ המנזרים' ובו שרידים רבים של מנזרים וכנסיות מן התקופה הביזנטית והמוסלמית הקדומה, שהוקמו במקום כחלק מתנועת הנזירות של מדבר יהודה ובזיקה לאתר הטבילה בירדן והמסורות הקשורות בו בברית החדשה.

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

בעבר הירדן המזרחי, שהוא כאמור הומוגני יותר מבחינה טופוגרפית, התפתח דגם יישובי דומה הן בחלק הצפוני, המקביל לתחום התכנית, והן בתחום הדרומי שגם הוא הושפע מאפקט 'מדבר בצל גשם'. סקרים שנערכו בשנות השלושים של המאה הקודמת על ידי הארכיאולוג היהודי-אמריקאי נלסון גליק מהווים עד היום מקור עיקרי למידע אודות אתרי העתיקות באזור. בשנים האחרונות פועלות לאורך בקעת הירדן משלחות מחקר אחדות, מהן נציין את זו של אוניברסיטת טורונטו שמנהלת סקר וחפירות בואדי זיקלב ובואדי טייבה שבמורדות הרי הגלעד מול תחום התכנית שלנו, שם היא גילתה אתרים מהתקופות הפרהיסטוריות עד ימי הביניים. משלחת אחרת, מאוניברסיטת סידני באוסטרליה, חופרת בעשורים האחרונים באתר טבקת פחל שנמצא מול כפר רופין. באתר זה התקיימה העיר פְּחָל של תקופת המקרא ובתקופות הרומית והביזנטית היתה ידועה בשם פְּלָה, והיא המקבילה של בית שאן שממערב לירדן. דרומה יותר יש לציין את תל א-סעידייה, שנמצא על שפת הזור ונחפר בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20 ובו התגלו ממצאים חשובים מתקופת הברונזה (הכנענית) המאוחרת ומתקופת הברזל (ימי הבית הראשון). גם בתל דיר עלא שליד ואדי זרקא (נחל יבוק), המזוהה עם סוכות המקראית, נערכו חפירות ובהן התגלו כתובות נדירות המזכירות את מעשה בלעם המתואר בספר במדבר כ"ב–כ"ד. עוד דרומה יש לציין את תולילאת אל-ע'סול (מול יריחו) שהוא אתר מפתח לחקר התקופה הכלקוליתית (האלף הרביעי לפנה"ס) בארץ ישראל ואת תל נמרין.

תל דיר עלא (סוכות המקראית) בע'ור הירדני. התל על רקע השומרון (מימין) הכתובת על מעשה בלעם (משמאל).

פלה (טבקת פחל), בע'ור הירדני.

ברור כי בין שני עברי הירדן התקיימו קשרים יומיומיים והנהר לא היה גבול חסום. קשרים באים לידי ביטוי במקורות היסטוריים שונים שמתייחסים ליישובים בשני עברי הנהר, אך גם במספר הרב של מעברות שבאמצעותן חצו את הירדן.

מעברות הירדן

למעט הגשר בחצר גשר הישנה לא נמצאו שרידי גשרים לאורך הירדן. בניית הגשר התאפשרה כיוון שבמקום זה הירדן צר וגדותיו עשויות בזלת. הקשר בין שני עברי הירדן התקיים באמצעות מעברות (מח'דות בערבית) שניצלו מקומות בהם גדות הירדן היו מתונות והאפיק רחב באופן יחסי, כך שמפלס המים היה נמוך. דבר זה אפשר לחצות את הירדן באמצעות גמלים או פרדות וחמורים שפסעו בתוך המים. מטבע הדברים מעברות אלו לא הותירו שרידים ממשיים בשטח. שלושים ואחת מעברות כאלה מתועדות במפת הסקר הבריטי (PEF) משנת 1880 – ממוצע של מעבר אחד בכל ק"מ לאורך הירדן. אין ספק כי נתון זה מעיד על הקשר היומיומי האינטנסיבי שהיה קיים בין שני עברי הירדן וניתן להניח שהתיעוד משלהי המאה ה-19 משקף מציאות דומה לפחות בימי הביניים, וכנראה אף קודם לכן. להלן טבלה של שמות המעברות מצפון לדרום עם זיהוי של נקודות מרכזיות סמוכות להן וכן נקודות ציון של אותן מעברות המצוינות המפות 50:000 מודרניות:

ד"ר צביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

שם המעברה	מיקום	נ.צ.
גשר אל מג'עמע	על יד חאן גשר	
מח'דת קטף	על יד תל שושן	723455/253947
מח'דת שייח קאסים	על יד חרבת זר	722500/253419
מח'דת אם א-מיסן	על יד תל כיתן	721836/254380
מח'דת אם תותה		720979/254367
מח'דת קארינה	על יד שפך נחל יששכר	
מח'דת אם אל קראניס	על יד שפך נחל יששכר	
מח'דת עבדאללה		
מח'דת אברה		
מח'דת תל חמוד	על ידי שפך נחל חרוד	
מח'דת נוקב אל באשא	על יד שפך נחל חרוד	
מח'דת א-ניסוואן		
מח'דת א-זאבי		
מח'דת בורטוקאני		
מח'דת שייח חוסיין	על יד גשר שייח חוסיין	
מח'דת רומנה		
מח'דת א-דיאבה		
מח'דת כרם חג' צאלח		
מח'דת אל קוקאר		
מח'דת זור א-שומר		
מח'דת אעוארתה		
מח'דת א-צורפה		
מח'דת נוקב שיאבאט		
מח'דת שייח דאוד		
מח'דת נוקב פאריס		
מח'דת אם אל חג'אר		
מח'דת אקלה		
מח'דת זור אל סימסים		

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

705490/253412		מח'דת חרימים
703680/252401	על יד תל זעיר	מח'דת א-זע'יר
		מח'דת אבו נאג'

מצאי האתרים הארכיאולוגיים (פירוט בכרטסת האתרים)

כאמור לעיל, האתרים הארכיאולוגיים בשטח התכנית נחלקים לשני טיפוסים עיקריים: האחד כולל תלים וחורבות שמעצם טבעם יש להם נוכחות בנוף האזור וממילא גם פוטנציאל של מקום/סיפור. הטיפוס השני כולל אתרים שאין להם נוכחות בנוף, רובם נמצאים בתת-הקרקע של שטחים מעובדים או בשטחי בריכות הדגים ומאגרי המים. למרות חשיבותם הארכיאולוגית, אין לאתרים אלה פוטנציאל של מקום/סיפור. בנוסף יש בידינו מידע על אתרים שנהרסו במרוצת השנים בפעולות פיתוח והכשרות קרקע, או בבניית תשתיות ביטחוניות (מוצבים, רמפות, דרכים וגדרות). למרות ערכם המדעי של האתרים הפגועים אין הם רלוונטיים לתכנית האב. אף-על-פי-כן יש לציין את התלים שעליהם נבנו מוצבי צה"ל בתקופת 'מלחמת ההתשה' ואשר בדיעבד ולמרות הפגיעה בעתיקות יש בהם שילוב בין אתר עתיקות לאתר מורשת. אלה מוצגים בטבלה שלהלן (מספרי האתר מתייחסים לרשימת המצאי שבהמשך):

מס'	שם האתר
5	תל שמט
8	תל שושן
12	תל כיתן
13	תל דעואל
14	תל ישמעאל
15	חר' בעת
30	תל פחה
43	טריג 11-54 (=הלשון)
64	תל שלם

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

רשימת המצאי שלהלן וכרטסת האתרים הנלווית לה כוללות בעיקר אתרים מן הטיפוס הראשון, קרי כאלה שלא נהרסו או נפגעו מפעולות פיתוח או בנייה ביטחונית.

כל האתרים הארכיאולוגיים מוגנים על פי חוק העתיקות תשל"ח 1978, סעיף 29א: באתר עתיקות לא יעשה אדם ולא ירשה לעשות אחד מאלה אלא באישור בכתב מאת המנהל ובהתאם לתנאיו:

(1) בניה, סלילה, הקמת מיתקן, חציבה, כרייה, קידוח, הצפה במים, סיקול, חרישה, נטיעה או קבורה;

(2) הנחת עפר, דומן, פסולת או אשפה, לרבות הנחתם בנכס הגובל באתר;

(3) שנוי, תקון או תוספת בעתיקה הנמצאת באתר;

(4) פירוק עתיקה או כל דבר הנחזה כעתיקה או הסרת חלק ממנה או העתקתה ממקומה;

(5) כתיבה, חריתה או צביעה;

(6) הקמת בנינים או קירות בנכס הגובל באתר;

(7) כל פעולה אחרת שקבע המנהל לגבי אתר עתיקות פלוני.

יש לזכור כי האכרזות של אתרי העתיקות נעשו על בסיס ריבוע של קמ"ר בו נמצא כל אתר נתון. תחום זה גדול משטחו האמיתי של האתר, אך מבחינה משפטית זהו השטח הקובע את תחולתו של חוק העתיקות. מכאן שישנם שטחים נרחבים ולעיתים רצופים בעמק שעליהם חל חוק העתיקות.

בנוסף, אתרים אחדים נמצאים בתחומי שמורות טבע ועל אלה חל גם חוק גנים לאומיים, שמורות טבע, אתרים לאומיים ואתרי הנצחה, התשנ"ח 1998.

ההגדרות בכרטסת האתרים מתייחסות לדירוג הבא:

נדירות: נמוכה, בינונית, גדולה, גבוהה.

רגישות: 1–5 (נמוכה–גבוהה).

דרוג כללי: 0 – לא מומלץ; 1 – מומלץ

רשימת האתרים מוצגת מצפון לדרום ברצועות של קילומטר אחד לערך ובתוכן בסדר ממערב למזרח. האתרים 66–70 הם סמוכים לגבולות הפורמאליים של התכנית ומומלצים להכלל בה בשל חשיבותם והפוטנציאל הגלום בהם.

רשימת האתרים	
מס'	שם האתר
1	חר' אל כנייה
2	גשר ג'סר אל מג'מע
3	חאן גשר

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

4	חר' יקוש
5	תל שמט
6	חר' מנחה
7	תל זן
8	תל שושן
9	חר' זר (מזאר)
10	"קו הנפט" (ממזרח לנווה אור)
11	אל-דחק (מצפון לתל כיתן)
12	תל כיתן
13	תל דעואל
14	תל ישמעאל
15	חר' בעת
16	חר' צלח
17	חר' סודה
18	חר' חוגה
19	תל אשתורי
20	מעוז חיים (שג'רת אל באלא)
21	תל צופים (ממערב לתל דבא)
22	תל דבא
23	תל נישא
24	תל מדרס
25	תל נמרוד
26	בית קברות מינוס 200
27	תל צמד
28	שדות נווה איתן
29	תל תחש
30	תל פחה
31	גבעת החצבים
32	עין הנציב

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

33	הובארי
34	חר' פרווה
35	עין נשב
36	תל רחוב
37	תל כרפס
38	תל קטף
39	תל ערטל
40	הרכס
41	תל מסד, כפר רופין
42	חיסה, כפר רופין
43	טריג 11-54 (=הלשון)
44	חר' רחב (שייח ריח'אב)
45	תל סהרון
46	חר' זרום
47	תל נופר
48	תל תאומים
49	מכתש א-תום
50	תל מלוח
51	חר נעתר
52	שדה אליהו
53	תל רועה
54	תל נזם
55	תל שקפים
56	תל צופרים
57	תל מנורה
58	תל זעיר
59	תל מלקוח
60	צפוח
61	תל צף

62	תל גמע
63	תל עלעל
64	תל שלם
65	תל מלקט
66	שער הגולן
67	עובידייה
68	נחל תבור – טחנת קמח
69	נחל חרוד – טחנת קמח
70	חנות בישן, חאן אל אחמר

המלצות

ההמלצות שלהלן מתבססות על שתי הנחות יסוד:

1. לצד אתר העתיקות המרכזי באזור – ג"ל בית שאן-סקיתופוליס – שלו מעמד ארכיאולוגי ותיירותי גבוה ברמה הארצית, ולצד שני אתרי עתיקות נוספים: ג"ל בית הכנסת העתיק בבית אלפא וג"ל המבצר הצלבני בכוכב הירדן, אין מקום לפתח אתרים נוספים בהיקף גדול.

2. בדרך כלל מימוש פוטנציאל תיירותי באתרים ארכיאולוגיים מתאפשר רק לאחר שנערכו בהם חפירות והתגלו ממצאים שיש בהם ענין לציבור הרחב, שהופכים אותם למקום/סיפור.

על בסיס שתי הנחות יסוד אלו נבחרו 19 אתרים מתוך רשימת המצאי ולגביהם מוגשות המלצות לפיתוח במסגרת תכנית האב. מקצת האתרים האלה נחפרו בעבר והפיתוח המוצע מתבסס על הממצאים הקיימים ולגבי שניים-שלושה אחרים מוצע ליזום חפירה ארכיאולוגית לצרכי הפיתוח של תכנית האב, לרבות שילוב העיר בית שאן בה. כל האתרים המומלצים נבחרו על בסיס הגישה של Slow tourism שמנחה את המתכננים הראשיים ועל פי הקריטריונים הבאים:

- אתרים שמשקפים נושאים ייחודיים בהיסטוריה של האזור.
- אתרים שמשקפים את הסביבה החקלאית או נושא המים באזור.
- אתרים מהם יש תצפית על האזור.

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

יש להדגיש כי האתרים המומלצים נבחרו על פי איכותם ותרומתם הפוטנציאלית הגבוהה, גם אם חלקם נמצאים מחוץ לקו התכנית.

רשימת האתרים המומלצים לפיתוח בתחומי התכנית בסדר גיאוגרפי מצפון לדרום.

מס'	האתר	הנושא
3	חאן גשר	חאן מימי הביניים על הדרך שחצתה את העמק.
12	תל כיתן	מקדש כנעני ייחודי.
20	מעוז חיים	בית כנסת שמספר את תולדות היישוב היהודי בעמק בתקופת המשנה והתלמוד.
37	תל כרפס	מצפור על הירדן, הזור וטבקת פחל.
27	תל צמד	המחשת הסיפור אנשי יבש גלעד (שמואל א').
53	תל רועה	תצפית על בריכת דגים.
57	תל מנורה	תצפית. המחשת בית הכנסת.
48	תל תאומים	תצפית על דרום העמק.
61	תל צף	כפר חקלאי מהאלף החמישי לפנה"ס. ממגורות.
27	אבני מיל	דרכים בעמק.

רשימת האתרים המומלצים לפיתוח בסדר גיאוגרפי מצפון לדרום, מחוץ לשטח השטח התכנית, אך סמוך אליה.

מס'	האתר	הנושא
66	שער הגולן	כפר ייחודי מראשית החקלאות העתיקה.
67	עובידיה	אתר ייחודי מראשית האנושות.
68	נחל תבור (טחנת קמח)	טחנת קמח שמשקפת את הסביבה החקלאית.
69	נחל חרוד (טחנת קמח)	טחנת קמח שמשקפת את הסביבה החקלאית. שילוב בית שאן בפרויקט
70	חנות בישן (חאן אל אחמר)	חאן מימי הביניים, פוטנציאל למרכז מידע למטיילים, שילוב בית שאן בפרויקט.
34	חר' פרווה	בית הכנסת שהתגלתה בו כתובת הלכתית גדולה מתקופת המשנה והתלמוד.
36	תל רחוב	תל מתקופת המקרא. מכוורת שמעידה על גידול דבורת

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

	הדבש.	
44	חר' רחב (שייח ריח'אב)	טחנת סוכר שמציגה את ייצור הסוכר בימי הביניים.
65	תל שלם	מחנה הלגיון הרומאי השישי מימי מרד בר- כוכבא.

נימוקי ההמלצות

הנימוקים מוצגים בצורה מרוכזת לשתי קבוצות האתרים ועל פי סדר מצפון לדרום.

שער הגולן

האתר של שער הגולן נחפר במשך שנים רבות שבמהלכן נחשפו שרידי יישוב כפרי. השרידים הללו ומצב השתמרותם הנדיר משקפים את ההתיישבות הכפרית באזור כבר באלף הרביעי לפנה"ס. בתקופה זו היה העמק מיושב בצפיפות רבה על ידי כפרים דומים שמהווים את הפרק הקדום ביותר בהתיישבות החקלאית באזור. מוצע לשמר מקטע מן השטח שנחפר, לשחזר מבנה אחד ולהשלים את הסיפור באמצעי המחשה שונים. ראוי לציין כי בארץ אין אתר דומה שעומד לרשות הקהל.

עובדייה

האתר הפליאוליתי של עובדייה הוא אחד החשובים בעולם ללימוד ומחקר התפתחות המין האנושי ותפוצתו מאפריקה לאסיה ואירופה. האתר ייחודי גם במבנהו אשר שכבותיו נטויות בשל השקע הסורי-אפריקאי שאינו ניתן לביקור כמקובל באתרים ארכיאולוגיים "רגילים". הפיתוח יתרכז בשימור החפירה עצמה ובהמחשת הממצאים ומשמעותם.

חאן גשר

החאן נחשף ושומר בשלמותו במסגרת פיתוח חצר גשר הישנה. עם זאת החאן נמצא מעבר לגדר המערכת והוא מנותק במידת מה מהאתר המרכזי. האגף המזרחי של החאן שימש עד מלחמת השחרור כבית מכס וכיום יש בו תצוגה קטנה. מוצע לשדרג את התצוגה באמצעות סרט שימחיש את הווי החאנים בימי הביניים המוקדמים ולהנגיש את מפעל המים התת-קרקעי לציבור.

נחל תבור – טחנת קמח

בנחל תבור פעלו בתקופה העות'מאנית מספר טחנות קמח ששימשו בין השאר גם את יושבי הכפרים בעמק הירדן. הטחנה המזרחית ביותר, הסמוכה לתחום התכנית (הידועה בשמה

הערבי טחונת אל-באקר), נמצאת במרחק של פחות מקילומטר אחד ממערב לכביש 90. מוצע לשחזר את הטחנה שנמצאת כיום בסבך הצמחייה שלאורך הערוץ, ולשלט אותה.

תל כיתן

תל כיתן נמצא על גדת הירדן ממזרח לנווה אור. בשנות השבעים בנה צה"ל מוצב על התל ובמהלך העבודות נפגעו עתיקות ונערכה בהן חפירה ארכיאולוגית. בחפירה התגלה בין השאר מקדש כנעני מהמאה ה-17 לפנה"ס לערך שהוא מן הנדירים בארץ מתקופה זו. מוצע לשמר ולהמחיש את שרידי המקדש יחד עם שימור חלק מן המוצב הצה"לי כאתר מור"ק.

נחל חרוד – טחנת הקמח

בנחל חרוד פעלו בתקופה העות'מאנית מספר טחנות קמח. הטחנה הידועה בשם 'טחונת אל-קוסי' נמצאת ממזרח לגשר הרומי בכניסה המערבית לבית שאן ומשולבת כיום במערך שביל הטיול בנחל תבור. לאור מצב השתמרותה טוב מוצע לחשוף, לשמר ולשחזר אותה כחלק משימור הסביבה החקלאית ושילוב בית שאן בתכנית האב.

חנות בישן (חאן אל-אחמר)

שרידי החאן נמצאים בכניסה הצפונית לבית שאן. מוצע לחשוף, לשמר, ולשחזר את החאן ולהשמישו כמרכז מידע למטיילים וכחלק משילוב בית שאן בתכנית האב.

מעוז חיים – בית הכנסת העתיק

בית הכנסת במעוז חיים מייצג את אחד מן היישובים היהודיים שהתקיימו בעמק בתקופת המשנה והתלמוד. המבנה נחפר והתגלו בו קטעי פסיפס נאים. המבנה העתיק מקורה בגג מוצע לשדרג את ההמחשה באתר.

תל כרפס – מצפור על הירדן, הזור וטבקת פחל

התל נמצא מצפון לכפר רופין על שפת הזור. מוצע לשדרג את המצפור לעבר הזור ומזרח הירדן בלוויית אמצעי המחשה.

רחוב (חר' פרווה) – בית הכנסת העתיק

שרידי בית הכנסת העתיק של רחוב נמצאים מדרום לעין הנציב ולצד כביש 90. במבנה נחשפה רצפת פסיפס גדולה ובה כתובת הלכתית מיוחדת במינה שממחישה את נסיבות קיומם של היישובים היהודיים בתקופת המשנה והתלמוד לצד בית שאן-סקיתופוליס הנוכרית. הפסיפס עצמו מוצג במוזיאון ישראל והעתק ממנו מוצג בעין הנציב. שרידי המבנה כוסו חלקית בעפר כדי להגן עליהם. בשל חשיבותו של האתר מוצע לחשוף אותו ובאמצעות להמחיש את נושא ההתיישבות היהודית בעמק בתקופת המשנה והתלמוד.

תל רחוב

זהו התל הגדול ביותר בעמק ובו התקיימה בירת האזור בתקופה הכנענית ובימי בית ראשון. בחפירות שנערכות באתר בשנים האחרונות נמצאו מבנים רבים, אלא שרובם ככולם בנויים מלבנים מיובשות בשמש. דבר זה מקשה ביותר על שימור הממצאים ולמעשה מבטל את ההיתכנות להציג אותם. עם זאת מוצע לשלט ולהמחיש את חשיבות האתר ובעיקר את המבנה בו התגלתה כוורת לגידול דבורי הדבש מן המאה ה-10 לפנה"ס – ימי המלכים דוד ושלמה. תצוגה זו תאיר פן לא ידוע של החקלאות באזור בתקופת הבית הראשון.

חר' רחב (שייח ריח'אב) – טחנת סוכר

האתר נמצא ממזרח למושב רחוב. המקום נסקר בלבד והממצאים במקום מעידים על קיומה של טחנת סוכר שבה היו מרסקים את קנה הסוכר ומפיקים גושי סוכר. אף שגידול הסוכר היה נפוץ בארץ ישראל כבר במאה-10 לספירה, היו אלה הצלבנים שפיתחו את שיטות הפקתו לכדי תעשייה של ממש. גידול הסוכר והפקתו היו ענף חקלאי/תעשייתי משני עברי הירדן ואתרים אחדים בשם 'טחנת א-סוכר' ידועים בעו'ר הירדני מול עמק בית שאן. בשל חשיבות הנושא מומלץ לבצע חפירה ארכיאולוגית לחשיפת הטחנה ועל פי הממצאים גם לשמר ולשחזר אותה.

תל צמד

התל נמצא בלב העמק מצפון מערב לכפר רופין. התל נמצא על ה"מסיל" המרכזי של העמק שיושב טופוגרפית על התוואי הנוח ביותר שבו עברה כנראה הדרך בין בית שאן ופחל/פלה בעבר הירדן. מוצע להמחיש את הדרך על ידי מיצג של אנשי יבש גלעד בבואם להביא לקבר את שאול המלך (שמואל א' ל"א), על פי ההצעה של חבר כפר רופין רפי נתן. אפשרות אחרת היא תצוגת אבני מיל רומיות (או העתקים) שנמצאו בעמק.

תל רועה

התל נמצא על כביש 6678 מול שדה אליהו. על התל קיים מצפור ומוצע לשדרג את אמצעי ההמחשה במקום.

תל מנורה

התל נמצא בכניסה לטירת צבי. על ראשו קיים מצפור. מוצע להציב שילוט והמחשה לבית הכנסת העתיק ששרידים ממנו נמצאו בעבר.

תל תאומים

התל נמצא בתוך היישוב תל תאומים. על הכיפה הדרומית קיים מצפור ומוצע לשדרג את אמצעי ההמחשה במקום.

ד"ר צביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

תל צף

האתר נמצא בקצה הדרומי של העמק, בין שמורות הטבע עין ג'ינדה וטירת צבי גאון הירדן. באתר נערכו חפירות והתגלו בהן שרידים של כפר מהתקופה הכלקוליתית ובו ממגורות עגולות המשקפות את החקלאות הקדומה באזור. כיוון שרובם ככולם בנויים מלבנים מיובשות בשמש יש קושי לשמר את הממצאים ולמעשה ההיתכנות להציגם אינ המעשית. עם זאת, ולאור חשיבותם מוצע לשלט ולהמחיש את חשיבות האתר ובעיקר את מבנה הממגורות כדי להציג את ראשית החקלאות באזור.

תל שלם

באתר היה קיים מחנה של הלגיון הרומי השישי פראטה (הברזל) שדיכא את מרד בר-כוכב במאה ה-2 לספירה. במקום התגלה פסל ברונזה של הקיסר אדרינוס (כיום במוזיאון ישראל) ושברי כתובת מונומטלית שמזכירה את שמו ואשר הייתה מוצבת ככל הנראה בראש שער נצחון במקום. לאתר גם זיקה לכתובת ההלכתית מבית הכנסת ברחוב שם נזכר "המחנה" בדרום העמק, ככל הנראה הכוונה למחנה הצבא הרומי כאן. בשל חשיבותו של האתר מוצע ליזום חפירת ארכיאולוגית שתחשוף קטע מהמחנה לצורך שימור והצגתו לציבור.

תל צמד, אבני מיל – דרכים קדומות

בתקופה הרומית עברו בעמק הדרך ראשית מטבריה לשכם והדרך מלגיו (מגידו) שחצתה את הירדן מזרחה לעבר פלה וג'רש. אבני המיל שהתגלו במקומות שונים ממחישים את מערכת התעבורה שהתקיימה בעמק הודות למבנהו הטופוגרפי הנוח. רוב אבני המיל הידועות הוצאו זה מכבר מן השטח כדי לשמור אותן. חלקן מוצגות בבית שטורמן בעין חרוד ואחרות נמצאות במחסני רשות העתיקות. מוצע להעמיד תצוגה של אבני מיל או העתקים בלווית מערכת המחשה באחד מן האתרים הרלוונטיים (בית יוסף או תל צמד).

סדר עדיפויות

סדר העדיפויות המוצג להלן מתייחס לתוכן בלבד ומתבסס על הערך המוסף של פיתוח כל אחד מן האתרים המוצעים בשיקלול הפרמטרים הבאים:

- נגישות.
- מצב ההשתמרות.
- הסיפור שהוא מייצג.
- תחזוקה, שמירה ויכולת עמידות בפני ונדליזם.
- תרומה לשילוב בית שאן בתכנית האב.

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

סדר עדיפויות לאתרים בתוך גבול התכנית

מס'	האתר	עיקרי ההמלצות
20	מעוז חיים – בית הכנסת העתיק	שידרוג והמחשה
37	תל כרפס – מצפור	שידרוג המצפור עם אמצעי המחשה
12	תל כיתן – המקדש הכנעני	שימור, שיחזור והמחשה
61	תל צף – מבנה הממגורה	שימור, שיחזור והמחשה
27	בית יוסף או תל צמד אבני מיל	המחשה
27	תל צמד	המחשה
57	תל מנורה – מצפור	המחשה
3	חאן גשר	המחשה (סרט) בבית המכס והנגשת מפעל המים
53	תל רועה – מצפור	המחשה

ההנמקות לסדר העדיפויות

מעוז חיים – בית הכנסת

בית הכנסת ופסיפסיו מציגים את תולדות ההתיישבות היהודית בעמק בית שאן בתקופת המשנה והתלמוד. זהו פרק היסטורי שרק הממצאים הארכיאולוגיים מאירים אותו. האתר נחפר ומעליו קיימת סככה גדולה.

תל כרפס – מצפור

הירדן הוא מרכיב חשוב ביותר בנוף האזור ומרכיב יסודי בחזון תכנית האב. לאור זאת מומלץ לשדרג את מצפור שיאפשר תצפית מודרכת לעבר הירדן והנוף השכנים ממזרח.

תל כיתן – המקדש הכנעני

המקדש הכנעני בתל כיתן נחפר בראשית שנות השבעים והוא אחד המקדשים הבודדים בארץ מתקופת הברונזה התיכונה (המאה ה-18 לפנה"ס) שניתן להציגו לציבור. המקדש והתל מייצגים את אחת מתקופות ההתיישבות האינטנסיביות ביותר בתולדות העמק שבה, למעשה, החלו להתפתח כמעט כל התלים בו.

תל צף – מבנה הממגורה

באתר התגלו שרידי יישוב חקלאי מן האלף החמישי לפנה"ס אשר משקפים את ראשית החקלאות באותה תקופה, לצד עדויות של קשרים תרבותיים עם מצרים ומסופוטמיה. לאור

ד"ר צביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

חשיבותם של ממצאים אלה, מוצע לשלט ולהמחיש את מבנה הממגורות כדי להציג את ראשית החקלאות באזור.

בית יוסף או תל צמד – אבני מיל

העמק שימש בעת העתיקה כצומת דרכים חשוב בארץ ישראל. על הדרכים העתיקות מעידות אבני המיל הרבות שנמצאו במקומות שונים בעמק. מוצע להקים תצוגה של אבני מיל או העתיקים בלווית אמצעי המחשה באחד משני האתרים הללו שלידם התגלו אבני מיל.

תל צמד

התל נמצא על התוואי ההיסטורי שבין בית שאן לישובים פלה ויבש גלעד בתקופת המקרא. לאור זאת מוצע להמחיש את הסיפור המקראי על אנשי יבש גלעד שחצו את הירדן והביאו את המלך שאול לקבורה, כביטוי לזיקה שבין שני עברי הירדן בתקופה זו.

תל מנורה – מצפור

בתל מנורה התגלה קטע מפסיפס של בית כנסת עתיק שהיה חלק מיישוב יהודי שהתקיים במקום בתקופת המשנה והתלמוד. כמו כן התגלו סמוך לתל שרידי יישוב מתקופת ההתנחלות של שבטי ישראל. מומלץ לשדרג את המצפור ולשלב בו המחשה אודות בית הכנסת העתיק והיישוב הישראלי הקדום.

חצר גשר הישנה – החאן

החאן מהווה חלק מאתר חצר גשר הישנה, אך בהיותו ממזרח לגדר המערכת הנגישות אליו מוגבלת במידה מסוימת. האתר נחפר ושומר במלואו והוא כיום אחד החאנים הבודדים בארץ שמוצג לקהל הרחב. מומלץ לשדרג את המחשת החאן באמצעות סרט שיתאר את הווי החיים בו כתחנת דרכים לסוחרים ועוברי אורח על בסיס אגדות העם הקשורות בשמו הערבי. מומלץ גם להנגיש למבקרים את מפעל המים של התת-קרקעי שסיפק מים מהירדן לחאן.

תל רועה – מצפור

מומלץ לשדרג את המצפור על ידי אמצעי ההמחשה כנקודת תצפית על מרכז העמק.

סדר עדיפויות לאתרים מחוץ לגבול התכנית

מס'	האתר	עיקרי ההמלצות
66	שער הגולן – כפר כלקוליתי	שימור, שיחזור והמחשה
44	חר' רחב – טחנת סוכר	חפירה ארכיאולוגית, שימור, שיחזור והמחשה
63	תל שלם – מחנה הצבא הרומי	חפירה ארכיאולוגית*, שימור, שיחזור והמחשה

ד"ר צביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

69	נחל חרוד – טחנת קמח	שימור, שיחזור והמחשה שילוב בית שאן
34	חר' פרווה – בית הכנסת	שיקום והמחשה
36	תל רחוב – בית המכורת	הצגת רפליקה והמחשה
70	חנות בישן, חאן אל-אחמר	חפירה ארכיאולוגית, שימור, שיחזור והשמשה. שילוב בית שאן
68	נחל תבור – טחנת קמח	שימור, שיחזור והמחשה
67	עובידיה	שימור והמחשה

ההנמקות לסדר העדיפויות

שער הגולן – הכפר הכלקולי

מוצע לפתח את אתר שער הגולן כיוון שתרומתו חשובה ביותר לתולדות ההתיישבות בעמק הירדן בראשית החקלאות. האתר נחפר וניתן לשמרו ולהמחישו בצורה קלה יחסית. האתר מייצג אתרים שבלא חפירה אין להם כל נוכחות בנוף. בנוסף, בקיבוץ שער הגולן ישנו מוזיאון המוקדש ברובו לאתר והשילוב בינו לבין האתר הוא ייחודי לא רק לאזור אלא גם בארץ כולה.

חר' רחוב – טחנת סוכר

ייצור הסוכר היה ענף מרכזי בחקלאות של העמק בימי הביניים. בהיותה מופעלת על ידי מים, הטחנה מייצגת את נופי החקלאות והמים של העמק. מוצע לחפור, לשמר ולשחזר את הטחנה כדי להמחיש נופים אלה בתקופה זו.

תל שלם – מחנה הצבא הרומי

מחנה הקבע של הלגיון הרומי השישי שבפיקודו של הדריינוס דיכא את מרד בר כוכבא היה ליד תל שלם. המחנה היה נקודת ציון ידועה לתושבי העמק, כפי שהדבר עולה מהכתובת ההלכתית מבית הכנסת ברחוב. במקום התגלה פסל ברונזה של הדריינוס ושברי כתובת אימפריאלית. למעט מצדה זהו המחנה הצבא הרומי היחיד הידוע בארץ. מומלץ ליזום חפירה ארכיאולוגית כדי לחשוף מקצת מן המחנה, אך בשל חשיבותו ההיסטורית וייחודו האתר ראוי לפיתוח (המחשה) גם במצבו הנוכחי.

נחל חרוד – טחנת קמח

הטחנה נמצאת בנחל חרוד מיובליו של הירדן. מי הנחל הזינו טחנות אחדות ששימשו את תושבי האזור עד שלהי המאה ה-19. לאור מצב השתמרותה הטוב מומלץ לחשוף, לשמר

ד"ר צביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

ולשחזר את הטחנה שמשקפת את נופי החקלאות בעמק. מיקומה של הטחנה בתחום העיר בית שאן ישמש אמצעי לשיתופה בתכנית האב.

רחוב – בית הכנסת

בית הכנסת ברחוב ובעיקר הכתובת ההלכתית שנמצאה על גבי רצפת הפסיפס בו, הם בעלי חשיבות רבה לא רק להבנת היישוב היהודי בעמק, אלא גם כמקור לגיאוגרפיה היישובית של העמק בתקופה הביזנטית. לכתובת תרומה גדולה להבנת סוגיות תלמודיות רבות. אף כי הכתובת עצמה מוצגת במוזיאון ישראל, מוצע לשמר את האתר ולהציג את הכתובת באמצעי המחשה שונים.

תל רחוב – בית המכורת

אתר זה הוא התל הגדול ביותר העמק שבו התקיימה בירתו במשך תקופות ארוכות. מרבית המבנים שהתגלו בו עשויים לבני בוך, דבר שמקשה ביותר על שימורם. עם זאת, לאור חשיבותו ההיסטורית של האתר ונוכחותו הבולטת בנוף מומלץ לשלט את האתר. בעיקר מומלץ להדגיש את מציאת הכוורת מימי הבית הראשון, שמאירה ענף חקלאי נדיר בעת העתיקה.

חאן אל-אחמר – מרכז מידע

שרידי החאן נמצאים סמוך לכניסה הצפונית לבית שאן ונחפרו בחלקם על ידי המשלחת הארכיאולוגית האמריקאית משנות ה-30 של המאה הקודמת. מומלץ לחשוף את החאן ולאור מצב השתמרותו הטוב יחסית להשמישו כמרכז מידע למטיילים ותחנת יציאה לסיורים בעמק. פיתוח אתר זה יתרום לשילוב בית שאן בתכנית האב.

נחל תבור – טחנת קמח

הטחנה שימשה את תושבי העמק בתקופה העות'מאנית. מצב השתמרותה הטוב מאפשר לשמר ולשחזר אותה כחלק מהמחשת נופי החקלאות והמים ההיסטוריים של העמק.

עובידיה – האתר הפרהיסטורי

זהו אחד האתרים החשובים בעולם לחקר תולדות האדם והבנת התקופות הפרהיסטוריות. האתר נחפר ושכבותיו הנטויות בשל שקע הירדן הופכות אותו למיוחד במינו. מומלץ לשמר את האתר ולבצע בו עבודות המחשה.

תל תאומים – מצפור

מומלץ לשדרג את המצפור על ידי אמצעי ההמחשה כנקודת תצפית על דרך העמק.

ד"ר עביקה גל – ארכיאולוג

מחקר, ייעוץ, אוצרות והוצאה לאור

במאה ה-14 התיישב ר' אשתורי הפרחי בבית שאן וחקר את סביבותיה. וכך הוא כתב בספרו 'כפתור ופרח': "תלך מטבריה לשכם דרך יום ארוך ובאמצע תמצא חוץ לארץ והיא בית שאן ולעולם הירדן לא עברת? ובית שאן – עיניך הרואות – הירדן למזרחו וכל מה שהוא למערב הירדן אין ספק שהיא ארץ ישראל."

